।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ अष्टादशोऽध्यायः ।।

अठारौं अध्याय

यो गीताको अन्तिम अध्याय हो, जसको पूर्वार्द्धमा योगेश्वर श्रीकृष्णद्वारा प्रस्तुत अनेकौं प्रश्नहरूको समाधान छ तथा उत्तरार्द्धमा गीताको उपसंहार छ कि गीताबाट लाभ के छ? सत्रौं अध्यायमा आहार, तप, यज्ञ, दान तथा श्रद्धाको विभागसहित स्वरूप वर्णन गरियो, त्यसै सन्दर्भमा त्यागको प्रकार बाँकी छन्। मानिस जे जति गर्दछ, त्यसमा कारण के छ? कसले गराउँदछ? भगवान्ले गराउँछन् कि प्रकृतिले? यो पहिले देखिनै आरम्भ थियो, जसमा यस अध्यायमा पुनः प्रकाश पारियो। यसैप्रकार वर्ण-व्यवस्थाको चर्चा भइसकेको थियो। सृष्टिमा व्याप्त त्यसको स्वरूपको विश्लेषण यस अध्यायमा प्रस्तुत छ। अन्तमा गीताबाट प्राप्त हुने विभूतिहरूमा प्रकाश पारियो।

गत अध्यायमा अनेकौं प्रकरणहरूको विभाजन सुनेर अर्जुनले स्वयं एउटा प्रश्न राखे- त्याग र संन्यासलाई पनि विभागसहित बताउनुस्-

अर्जुन उवाच

सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन।।१।।

अर्जुनले भने- हे महाबाहो! हे हृदयका सर्वस्व! हे केशिनिषूदन! म संन्यास र त्यागको यथार्थ स्वरूप पृथक्-पृथक् जान्न चाहन्छु। पूर्ण त्याग संन्यास हो, जहाँ संकल्प र संस्कारहरूको पनि समापन छ र यसभन्दा पहिले साधनाको पूर्तिको लागि उत्तरोत्तर आसक्तिको त्याग नै त्याग हो। यहाँ दुई प्रश्न छन् कि संन्यासको तत्त्वलाई जान्न चाहन्छु र अर्को छ त्यागको तत्त्व जान्न चाहन्छु। यसमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो-

श्रीभगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः।।२।।

अर्जुन! केही पण्डितजन काम्य कर्महरूको त्यागलाई संन्यास भन्दछन् र केही विचार-कुशल पुरुष सम्पूर्ण कर्म-फलहरूको त्यागलाई त्याग भन्दछन्।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे।।३।।

एक थरीका विद्वान्हरू यस्तो भन्दछन् कि सबै कर्म दोषयुक्त छन् अतः त्याग्न गर्न योग्य छ र दोस्रो थरीका भन्दछन् कि- यज्ञ, दान र तप त्याग्न योग्य छैनन्। यसप्रकार अनेक मत प्रस्तुत गरेर योगेश्वर श्रीकृष्ण आफ्नो पनि निश्चित मत दिनुहुन्छ-

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः।।४।।

हे अर्जुन! त्यस त्यागको विषयमा तिमी मेरो निश्चयलाई सुन। हे पुरुषश्रेष्ठ! त्यो त्याग तीन प्रकारको भनिएको छ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्।।५।।

यज्ञ, दान र तप- यी तीन प्रकारको कर्म त्याग्ने योग्य होइनन्। यिनलाई त गर्नु पर्छ; किनकि यज्ञ, दान र तप तीनवटै पुरुषहरूलाई पवित्र गर्ने हुन्।

श्रीकृष्णले चार प्रचलित मतहरूको उल्लेख गर्नुभयो। पहिलो- काम्य कर्महरूको त्याग, दोस्रो- सम्पूर्ण कर्मफलहरूको त्याग, तेस्रो- दोषयुक्त भएको कारण सबै कर्महरूको त्याग, चौथो मत थियो- यज्ञ, दान र तप त्याग्ने योग्य होइनन्। ती मध्ये एउटा मतमा आफ्नो सहमति प्रगट गर्दै भन्नुभयो- अर्जुन! मेरो पनि यो निश्चित गरेको मत छ कि यज्ञ, दान र तपरूप क्रिया त्याग्ने योग्य होइनन्। यसबाट सिद्ध छ कि कृष्ण-कालमा पनि कैयौं मत प्रचलित थिए, जसमा एउटा यथार्थ थियो। त्यस कालमा पनि कैयौं मत थिए, आज पनि

छन्। महापुरुष जब संसारमा आउँछ, तब कैयौं मत-मतान्तरमध्ये कल्याणकारी मतलाई झिकेर सामुन्ने प्रस्तुत गरिदिन्छ। प्रत्येक महापुरुषले यही गरेका छन्, श्रीकृष्णले पनि यही गर्नुभयो। वहाँले कुनै नयाँ मार्ग बताउनु भएन, बरू प्रचलित कैयौं मतहरूमध्ये सत्यलाई समर्थन दिएर त्यसलाई स्पष्ट गरिदिनुभयो।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्।।६।।

योगेश्वर श्रीकृष्ण जोड (बल) दिएर भन्नुभयो- पार्थ! यज्ञ, दान र तपरूप कर्म आसक्ति र फललाई त्यागेर अवश्य गर्नुपर्छ। यो मेरो निश्चिय गरेको सर्वोत्तम मत हो। अब, अर्जुनको प्रश्न अनुसार वहाँ त्यागको विश्लेषण गर्नुहुन्छ-

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः।।७।।

हे अर्जुन! नियत कर्म (श्रीकृष्णको शब्दमा नियत कर्म एउटै छ, यज्ञको प्रक्रिया। यस नियत शब्दलाई आठ-दस चोटि श्रीकृष्णले भन्नुभयो। यसमा पटक-पटक जोड (बल) दिनुभयो कि साधक भूलले अर्को गर्न नलागोस्), यस शास्त्रविधिबाट निर्धारित कर्मको त्याग गर्नु उचित छैन। मोहले त्यसको त्यागगर्नु तामस भनिएको छ। सांसारिक विषय-वस्तुहरूको आसक्तिमा अल्झेर कार्यम् कर्म (कार्यं कर्म, नियत कर्म एक अर्काको पूरक हुन्)को त्याग तामसी हो। यस्तो पुरुष '**अधः गच्छति**'- कीरा-फट्यांग्रासम्मका अधम योनिहरूमा जान्छ; किनकि त्यसले भजनको प्रवृत्तिहरूलाई त्यागिदियो। अब राजस त्यागको विषयमा बताउनु हुन्छ-

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्।।८।।

कर्मलाई दुःखमय संझेर शारीरिक क्लेशको भयबाट त्यसको त्याग गर्ने व्यक्ति राजस त्यागलाई गरेर पनि त्यागको फललाई प्राप्त गर्दैन। जसबाट भजन पार लाग्दैन र '**कायक्लेशभयात्**'- यस भयबाट कर्मलाई त्यागि दिन्छ कि शरीरलाई कष्ट हुनेछ, त्यस मानिसको त्याग राजसी हो, त्यसलाई त्यागको फल परमशान्ति प्राप्त हुँदैन। तथा-

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः।।९।।

हे अर्जुन! 'गर्नु कर्तव्य हो।'– यस्तो सम्झेर जो 'नियतम्'– शास्त्रविधिबाट निर्धारित गरेको कर्म, सँग–दोष र फललाई त्यागेर गरिन्छ, त्यही सात्विक त्याग हो। अतः नियत कर्म र यस बाहेक अरू जे जति पनि छन्, त्यसलाई त्यागिदिनु पर्छ। यो नियत कर्म पनि के सधैं गर्दै रहनेछु वा कहिले यसको पनि त्याग हुनेछ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ (अब अन्तिम त्यागको रूप हेरौं)–

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः।।१०।।

हे अर्जुन! जो पुरुष 'अकुशलं कर्म' अर्थात् अकल्याणकारी कर्मबाट (शास्त्रले तोकेको नियत कर्म नै कल्याणकारी हो, यसको विरोधमा जे जति छ, यसै लोकको बन्धन हो, यसैले अकल्याणारी हो, यस्तै कर्महरूबाट) द्वेष गर्दैन र कल्याणकारी कर्ममा आसक्त हुँदैन, जो गर्नु थियो त्यो पनि बाँकी छैन– यस्तो सत्वले संयुक्त पुरुष संशयरहित, ज्ञानवान् र त्यागी हो, त्यसले सबै कुरा त्यागेको छ, तर प्राप्तिको साथ यो पूर्ण त्याग नै संन्यास हो। हुन सक्छ अझै कुनै अर्को सजिलो बाटो होला? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ– होइन। हेरौं–

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते।।११।।

शरीरधारी पुरुषहरूद्वारा (शरीरमात्र होइन, जसलाई तपाईं देख्नु हुन्छ। श्रीकृष्णको अनुसार प्रकृतिबाट उत्पन्न सत्, रज र तम तीनवटै गुणहरूले यस जीवात्मालाई शरीरहरूमा बाँध्दछन्। जबसम्म गुण जीवित छन्, तबसम्म त्यो जीवधारी हो। कुनै न कुनै रूपमा शरीर परिवर्तित हुँदै रहनेछ। शरीरको कारण जबसम्म जीवित छ) सम्पूर्णताले सबै कर्महरूको त्याग संभव छैन, यसैले जो पुरुष कर्म–फलको त्यागी हो, त्यही त्यागी हो– यस्तो भनिन्छ। अतः जबसम्म शरीरका कारणहरू जीवित छन्, तबसम्म नियतकर्म गर्नु र त्यसको फललाई त्याग्नु। यसको साटो कुनै अर्कै फलको कामना नगर। हुन त सकामी पुरुषहरूको कर्मको फल पनि हुन्छ–

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्।।१२।।

सकामी पुरुषहरूको कर्मको राम्रो, नराम्रो र मिलेको- यस्तो तीन प्रकारका फल मरणोपरान्त पनि हुन्छन्, जन्म-जन्मान्तरसम्म पाउँछन्; तर **'संन्यासिनाम्'**- सर्वस्वको न्यास (अन्त्य) गर्ने पूर्ण त्यागी पुरुषहरूको कर्मको फल कुनै पनि कालमा हुँदैन। यही शुद्ध संन्यास हो। संन्यास चरमोत्कृष्ट अवस्था हो। राम्रो-नराम्रो कर्महरूको फल तथा पूर्ण न्यासकालमा त्यसको अन्त्यको प्रश्न पूर्ण भयो। अब पुरुषद्वारा शुभ अथवा अशुभ कर्म हुनुमा के कारणहरू छन्? यसमाथि हेरौं-

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्।।१३।।

हे महाबाहो! सम्पूर्ण कर्महरूको सिद्धिको लागि पाँच कारणहरू सांख्य-सिद्धान्तमा भनिएका छन्, तिनीहरूलाई तिमी राम्ररी मबाट जान।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्।।१४।।

यस विषयमा कर्त्ता (यो मन), पृथक्-पृथक् करण (जसद्वारा गरिन्छ, यदि शुभ पार लाग्दछ भने विवेक, वैराग्य, शम, दम, त्याग, अनवरत चिन्तनको प्रवृत्तिहरू कारण छन्। यदि अशुभ पार लाग्दछ भने काम, क्रोध, राग, द्वेष, लिप्सा इत्यादि करण छन्। यिनीहरूद्वारा प्रेरित हुनेछन्। विभिन्न प्रकारको भिन्न-भिन्न चेष्टाहरू (अनन्त इच्छाहरू), आधार (अर्थात् साधन, जुन इच्छासँग साधन मिल्दछ त्यही इच्छा पूर्ण हुन लाग्छ। र पाँचौं हेतु हो दैव अथवा संस्कार। यसैको पुष्टि गर्नुहुन्छ-

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः।।१५।।

मानिस मन, वाणी अथवा शरीरले शास्त्रको अनुसार अथवा विपरीत जे जति कुनै कर्म आरम्भ गर्दछ, त्यसका यी पाँचवटै कारणहरू हुन्। तर यसो भएमा पनि-

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः।।१६।।

जो पुरुष अशुद्ध बुद्धिको कारण त्यस विषयमा कैवल्यस्वरूप आत्मालाई कर्त्ता देख्दछ, त्यो दुर्बुद्धि यथार्थ देख्दैन अर्थात् भगवान्ले गर्दैन।

यस प्रश्नमा योगेश्वर श्रीकृष्णले दोस्रो पटक जोड (बल) दिनुभयो। अध्याय पाँचमा वहाँले भन्नुभएको थियो कि त्यो प्रभुले न गर्दछ, न गराउँछ, न क्रियाको संयोगलाई जोड्दछ, तब मानिस किन भन्दछन्? मोहबाट मानिसहरूको बुद्धि आवृत्त छ, यसैले केही पनि भन्न सक्छन्। यहाँ पनि भन्नुहुन्छ– कर्म हुनुमा पाँच कारणहरू छन्। त्यस्तो भए पनि जो कैवल्यस्वरूप परमात्मालाई कर्त्ता देख्छन्, त्यो मूढबुद्धि (दुर्बुद्धि) यथार्थ देख्दैनन् अर्थात् भगवान्ले गर्दैन, जबकि अर्जुनको लागि वहाँ ताल ठोकेर खडा हुनुहुन्छ। '**निमित्तमात्रं भव**' कि कर्त्ता–धर्त्ता त म हुँ, तिमी निमित्त बनेर खडा होउ। अन्ततः त्यो महापुरुष के भन्न चाहन्छ?

वस्तुतः भगवान् र प्रकृतिको बीचमा एउटा आकर्षण रेखा छ। जबसम्म साधक प्रकृतिको सीमामा छ, भगवानेले गर्दैन। धेरै नजिक भएर पनि द्रष्टारूपमा नै रहन्छ। अनन्यभावले इष्टलाई समाते पछि वहाँ हृदय–देशमा संचालक बन्न जान्छ। साधक प्रकृतिको आकर्षण सीमाबाट निस्केर वहाँको क्षेत्रमा आउँछ। यस्तो अनुरागीको लागि वहाँ ताल ठोकेर सधैं उभि रहन्छ। मात्र त्यसैको लागि भगवान्ले गर्दछ। अतः चिन्तन गरौं। प्रश्न पूर्ण भयो। अगाडि हेरौं–

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते।।१७।।

जुन पुरुषको अन्तःकरणमा 'म कर्त्ता हुँ'– यस्तो भाव छैन तथा जसको बुद्धि लिपायमान हुँदैन, त्यो पुरुष यी सबै लोकहरूलाई मारेर पनि वास्तवमा न त मार्दछ र न बाँधिन्छ। लोकसम्बन्धी संस्कारहरूको विलय नै लोक–संहार हो। अब त्यस नियत–कर्मको प्रेरणा कसरी हुन्छ? यसमा हेरौं–

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः।।१८।।

अर्जुन! परिज्ञाता अर्थात् पूर्णज्ञाता महापुरुषहरूद्वारा, **'ज्ञानं'**- त्यसलाई जान्ने विधिले र **'ज्ञेयम्'**- जान्ने योग्य वस्तु (श्रीकृष्णले पछाडी भन्नुभयो- म नै ज्ञेय, जानने योग्य वस्तु छु)बाट कर्म गर्ने प्रेरणा मिल्दछ। पहिले त पूर्णज्ञाता कुनै महापुरुष होस्, वहाँद्वारा त्यस ज्ञानलाई जान्ने विधि प्राप्त होस्, **'लक्ष्य'-** ज्ञेयमा दृष्टि होस्, अनि कर्मको प्रेरणा मिल्छ र कर्त्ता (मनको लगन), करण (विवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादि) तथा कर्मको जानकारीबाट कर्मको संग्रह हुन्छ, कर्म एकत्र हुन लाग्छ। पछाडी भनिएको थियो कि प्राप्तिको पश्चात् त्यस पुरुषको कर्म गर्नाले कुनै प्रयोजन हुँदैन र न छोडेपछि हानि नै हुन्छ; फेरि पनि लोक-संग्रह अर्थात् पनि हुनेहरूको हृदयमा कल्याणकारी साधनहरूको संग्रहका लागि त्यो कर्ममा अग्रसर हुन्छ। कर्त्ता, करण र कर्मद्वारा यिनीहरूको संग्रह हुन्छ। ज्ञान, कर्म र कर्त्ताको पनि तीन-तीन भेदहरूमा छन्-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि।।१९।।

ज्ञान, कर्म तथा कर्त्ता पनि गुणहरूको भेदले सांख्यशास्त्रमा तीन-तीन प्रकारका भनिएका छन्, तिनीहरूलाई पनि तिमी यथावत् सुन। प्रस्तुत छ पहिले ज्ञानको भेद-

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्।।२०।।

अर्जुन! जुन ज्ञानले मानिस पृथक्-पृथक् सबै भूतहरूमा एक अविनाशी परमात्म भावलाई विभागरहित एकरस देख्छ, त्यो ज्ञानलाई तिमी सात्विक जान। ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभूति हो, जसको साथै गुणहरूको अन्त्य हुनु छ। यो ज्ञानको परिपक्व अवस्था हो। अब राजस ज्ञानलाई हेरौं-

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्।।२१।।

जुन ज्ञानद्वारा सम्पूर्ण भूतहरूमा विभिन्न प्रकारका अनेकौं भावहरूलाई बेग्ला-बेग्लै जान्दछन् कि यो राम्रो हो, यो नराम्रो हो- त्यो ज्ञानलाई तिमी

राजस ज्ञान। यस्तो स्थिति छ भने राजसी स्तरमा तिम्रो ज्ञान हो। अब हेरौं तामस ज्ञान–

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्।।२२।।

जुन ज्ञान एकमात्र शरीरमा नै सम्पूर्णताको सदृश आसक्त छ, युक्तिरहित अर्थात् जसको पछाडि कुनै क्रिया छैन, तत्त्वको अर्थस्वरूप परमात्माको जानकारीबाट अलग गर्ने र तुच्छ छ, त्यो ज्ञानलाई तामस भनिन्छ। अब प्रस्तुत छ कर्मका तीन भेदहरू–

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते।।२३।।

जुन कर्म '**नियतम्**'– शास्त्र–विधिले निर्धारित छ, अरु होइन, सँगदोष र फलको इच्छा नराख्ने पुरुषहरूद्वारा बिना राग–द्वेषले गरिन्छ, त्यो कर्मलाई सात्विक भनिन्छ। (नियत कर्म (आराधना) चिन्तन हो, जो परममा प्रवेश दिलाउँछ।)

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्।।२४।।

जुन कर्म धेरै परिश्रमले युक्त छ, फलको इच्छा गर्ने र अहंकारयुक्त पुरुषद्वारा गरिन्छ, त्यो कर्मलाई राजस भनिन्छ। यो पुरुष पनि त्यही नियत कर्म गर्दछ; तर फरक यति मात्र छ कि फलको इच्छा र अहंकारबाट युक्त छ। यसैले उबाट हुने कर्म राजस हुन्। अब हेरौं तामस–

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते।।२५।।

जुन कर्म अन्ततः नष्ट हुनेवाला छ, हिंसा–सामर्थ्यको विचार नगरी मात्र मोहवश आरम्भ गरिन्छ, त्यो कर्मलाई तामस भनिएको हो। स्पष्ट छ, यो कर्म शास्त्रको नियत कर्म होइन। त्यसको स्थानमा भ्रान्ति छ। अब हेरौं कर्त्ताको लक्षण–

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते।।२६।।

जो कर्त्ता संग-दोषबाट रहित भएर, अहंकारको वचन नबोल्ने, धैर्य र उत्साहले युक्त भएर, कार्य सिद्ध हुने र न हुनेमा हर्ष, शोक इत्यादि विकारहरूले सर्वथा रहित भएर कर्ममा (अहर्निश) प्रवृत्त छ, त्यो कर्त्तालाई सात्विक भनिन्छ। यी नै उत्तम साधकको लक्षण हो। कर्म त्यही हो- नियत कर्म।

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः।।२७।।

आसक्तियुक्त, कर्मको फल चाहने, लोलुप, आत्माहरूलाई कष्ट दिने, अपवित्र र हर्ष-शोकमा जो लिप्त छ, त्यो कर्त्तालाई राजस भनिन्छ।

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते।।२८।।

जो चंचल चित्तवाला, असभ्य, घमण्डी, धूर्त, अर्काको काममा बाधा पुऱ्याउने, शोक गर्ने स्वभावको, आलसी र दीर्घसूत्री छ कि फेरि गर्नेछु, त्यो कर्त्तालाई तामस भनिन्छ। दीर्घसूत्री कर्मलाई भोली-भोली भनेर टार्नेवाला हुन; यद्यपि गर्ने इच्छा त्यसलाई पनि रहन्छ। यसप्रकार कर्त्ताको लक्षण पूर्ण भयो। अब योगेश्वर श्रीकृष्णले नवीन प्रश्न उठाउनु भयो- बुद्धि, धारणा र सुखको लक्षण-

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय।।२९।।

धनञ्जय! बुद्धि र धारणा शक्तिको पनि गुणहरूको अधारमा तीन प्रकारका भेद सम्पूर्णताले विभागपूर्वक मबाट सुन।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३०।।

पार्थ! प्रवृत्ति र निवृत्तिलाई, कर्त्तव्य र अकर्त्तव्यलाई, भय र अभयलाई तथा बन्धन र मोक्षलाई जो बुद्धि यथार्थ जान्दछ, त्यो बुद्धि सात्विकी हो।

अर्थात् परमात्म–पथ, आवागमन–पथ दुबैको राम्रो जानकारी हुनु सात्विकी बुद्धि हो। यथा–

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी।।३१।।

पार्थ ! जुन बुद्धिद्वारा मानिस धर्म–अधर्मलाई तथा कर्त्तव्य र अकर्त्तव्यलाई पनि यथावत् जान्दैन, अधूरो जान्दछ, त्यो बुद्धि राजसी हो। अब तामसी बुद्धिको स्वरूपलाई हेरौं–

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी।।३२।।

पार्थ! तमोगुणले ढाकिएको जुन बुद्धिले अधर्मलाई धर्म मान्दछ तथा सम्पूर्ण हितहरूलाई विपरीत नै देख्छिन्, त्यही बुद्धि तामसी हो।

यहाँ श्लोक तीसदेखि बत्तीससम्म बुद्धिको तीन भेदहरू बताइयो। पहिलो बुद्धि कुन कार्यबाट निवृत्त हुनु छ र कुनमा प्रवृत्त हुनु छ, कुन कर्त्तव्य हो र कुन अकर्त्तव्य हो, यिनीहरूको राम्रो जानकारी राख्ने बुद्धि सात्विकी हो। जसले कर्त्तव्य–अकर्त्तव्यलाई धमिलो ढंगले जान्दछ, यथार्थ जान्दैन, त्यो राजसी बुद्धि हो र अधर्मलाई धर्म, नश्वरलाई शाश्वत तथा हितलाई अहित–यसप्रकार विपरीत जानकारी हुने बुद्धि तामसी हो। यसप्रकार बुद्धिको भेद समाप्त भयो। अब प्रस्तुत छ अर्को प्रश्न, '**धृति**'– धारणका तीन भेदहरू–

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३३।।

'**योगेन**'– यौगिक प्रक्रियाद्वारा '**अव्यभिचारिणी**'– योग–चिन्तन बाहेक अर्को कुनै स्फुरण आउनु व्यभिचार हो, चित्त बरालिनु व्यभिचार हो; अतः यस्तो अव्यभिचारी धारणाले मानिस मन, प्राण र इन्द्रियहरूका क्रियालाई जसले धारण गर्दछ, त्यो धारणा सात्विकी हो। अर्थात् मन, प्राण र इन्द्रियहरूलाई इष्टको दिशामा फर्काउनु नै सात्विकी धारणा हो। तथा–

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी।।३४।।

हे पार्थ! फलको इच्छागर्ने मानिस अभिआसक्तिले जुन धारणाद्वारा मात्र धर्म, अर्थ र कामलाई धारण गर्दछ (मोक्षलाई होइन), त्यो धारणा राजसी हो। यस धारणामा पनि लक्ष्य त्यही हो, मात्र कामना गर्दछ। जे जति गर्दछ, त्यसको बदलामा चाहन्छ। अब तामसी धारणाको लक्षण हेरौं–

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी।।३५।।

हे पार्थ! दुष्टबुद्धिहुने मानिस जुन धारणाद्वारा निद्रा, भय, चिन्ता, दुःख र अभिमानलाई पनि (यी सबैलाई छोड्दैन) धारण गरेको हुन्छ, त्यो धारणा तामसी हो। यो प्रश्न समाप्त भयो। अगाडीको प्रश्न छ, सुख–

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति।।३६।।

अर्जुन! अब सुख पनि तीन प्रकारको मबाट सुन। तीमध्ये जुन सुखमा साधक अभ्यासले रमण गर्दछ अर्थात् चित्तलाई समेटेर इष्टमा रमण गर्दछ र जो दुःखको अन्त्य गर्नेवाला छ तथा,

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्।।३७।।

उपर्युक्त सुख साधनको आरम्भकालमा यद्यपि विषसदृश लाग्छ (प्रह्लादलाई शूलीमा चढाइयो, मीरालाई विष मिल्यो। कबीर भन्नुहुन्छ– '**सुखिया सब संसार है, खाये और सोवे। दुखिया दास कबीर है, जागे और रोवे।**' अतः आरम्भमा विषजस्तै आभास हुन्छ) तर परिणाममा अमृततुल्य छ, अमृत तत्त्वलाई दिलाउनेवाला हो। अतः आत्म–विषयक बुद्धिको प्रसादले उत्पन्न भएको सुखलाई सात्विक भनिन्छ। तथा–

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम्।।३८।।

जुन सुख विषय र इन्द्रियहरूको संयोगले हुन्छ, त्यो यद्यपि भोगकालमा अमृत सदृश हुन्छ तर परिणाममा विषको सदृश हुन्छ, किनकि जन्म-मृत्युको कारण हो, त्यो सुखलाई राजस भनिन्छ। तथा-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्।।३९।।

जुन सुख भोगकालमा र परिणाममा पनि आत्मालाई मोहमा पार्ने छ, निद्रा '**या निशा सर्वभूतानाम्**'- जगत्‌को निशामा अचेत राख्ने छ, आलस्य र व्यर्थको चेष्टाहरूबाट उत्पन्न यस्तो सुखलाई तामस भनिएको छ। अब योगेश्वर श्रीकृष्ण गुणहरूको पहुँच बताउनु हुन्छ, जुन सबैको पछि लागेको छन्-

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः।।४०।।

अर्जुन! पृथ्वीमा, स्वर्गमा अथवा देवताहरूमा यस्तो कुनै पनि प्राणी छैन, जुन प्रकृतिबाट उत्पन्न यी तीनवटै गुणहरूबाट रहित होस्। अर्थात् ब्रह्मदेखि लिएर कीरा-फट्याङ्ग्रासम्म यावन्मात्र जगत् क्षण-भंगुर, मर्ने-बाँच्ने हुन्, तीनवटै गुणहरूको अन्तर्गत छन् अर्थात् देवताहरू पनि तीनै गुणहरूका विकार हुन्; नश्वर हुन्।

यहाँ बाह्य देवताहरूलाई योगेश्वरले चौथो पटक लिनुभयो। (अध्याय सात, नौ, सत्र तथा अठारौं अध्यायमा)। यी सबैको एउटै अर्थ छ कि देवता पनि तीनवटै गुणहरूको अन्तर्गत छन्। जो व्यक्ति यिनलाई भज्दछ, नश्वरको पूजा गर्दछ।

भागवतको द्वितीय स्कन्धमा महर्षि शुक तथा परीक्षितको प्रसिद्ध आख्यान छ, जसमा उपदेश दिंदै वहाँ भन्नुहुन्छ कि स्त्री-पुरुषमा प्रेमको लागि शङ्कर-पार्वतीको, आरोग्यको लागि अश्विनीकुमारको, विजयको लागि इन्द्रको तथा धनको लागि कुबेरको पूजा गर्नुपर्छ। यसैप्रकार विविध कामनाहरू बताएर अन्त्यमा निर्णय दिनुहुन्छ कि सम्पूर्ण कामनाहरूको पूर्ति र मोक्षको लागि त

एकमात्र नारायणको पूजा गर्नु पर्दछ। '**तुलसी मूलहिं सींचिए, फूलइ फलई अघाई।**' अस्तु, सर्वव्यापक प्रभुको स्मरण गरौं, जसको पूर्तिको लागि सद्गुरुको शरण, निष्कपट भावले प्रश्न र सेवा एकमात्र उपाय हो।

आसुरी र दैवी सम्पद् अन्तःकरणका दुई प्रवृत्तिहरू हुन्, जसमा दैवी सम्पद् परमदेव परमात्माको दिग्दर्शन गराउँदछ, यसैले दैवी भनिन्छ; तर यी पनि गुणहरूको अन्तर्गत छन्। गुण शान्त भएपछि यसको पनि शान्ति हुन्छ। तत्पश्चात् त्यस आत्म-तृप्त योगीको लागि कुनै पनि कर्त्तव्य बाँकी रहदैन।

अब प्रस्तुत छ, पछाडिबाट आरम्भ भएको प्रश्न वर्ण-व्यवस्था। वर्ण जन्म-प्रधान हो अथवा कर्महरूबाट प्राप्त हुने अन्तःकरणको योग्यताको नाम हो? यसमा हेरौं-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः।।४१।।

हे परंतम! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रहरूको कर्म स्वभावबाट उत्पन्न गुणहरूद्वारा विभक्त गरिएका छन्। स्वभावमा सात्विक गुण छ भने तपाईंमा निर्मलता हुनेछ, ध्यान-समाधिको क्षमता हुनेछ। तामसी गुण छ भने आलस्य, निद्रा, प्रमाद रहनेछ, त्यसै स्तरबाट तपाईंबाट कर्म पनि हुनेछ। जो गुण कार्यरत छ, त्यही तपाईंको वर्ण हो, स्वरूप हो। यसैप्रकार अर्द्ध-सात्विक र अर्द्ध-राजसबाट एउटा वर्ग क्षेत्रियको हो र आधाभन्दा कम तामस तथा विशेष राजसबाट द्वितीय वर्ग वैश्यको हो।

यस प्रश्नलाई योगेश्वर श्रीकृष्णले यहाँ चौथो पटक लिनुभयो। अध्याय दुईमा यी चारै वर्णहरूमध्ये एउटा क्षत्रियको नाम लिनुभयो कि क्षेत्रियको लागि युद्धभन्दा श्रेष्ठ अर्को कुनै मार्ग नै छैन। तेस्रो अध्यायमा वहाँले भन्नुभयो- दुर्बल गुण हुनेहरूको लागि पनि उसको स्वभावबाट उत्पन्न योग्यतानुसार धर्ममा प्रवृत्त हुनु, त्यसमा मर्नु परे पनि परम कल्याणकारक हो, अर्काको नक्कल गर्नु भयावह हो। अध्याय चारमा बताउनुभयो कि चार वर्णहरूको सृष्टि मैले गरें। तब के मानिसहरूलाई चार जातिहरूमा बाँडियो? भन्नुहुन्छ- होइन, '**गुणकर्म विभागशः**'- गुणहरूको योग्यताबाट कर्मलाई चार सोपानहरू

(खुड्किलाहरू)मा बाँडियो। यहाँ गुण एक मापदण्ड हो, त्यस द्वारा नापेर कर्म गर्ने क्षमतालाई चार भागमा बाँडियो। श्रीकृष्णको शब्दमा, कर्म एउटा मात्र अव्यक्त पुरुषको प्राप्तिको लागि क्रिया हो। ईश्वर-प्राप्तिको आचरण आराधना हो, जसको प्रारम्भ मात्र एक इष्टमा श्रद्धाबाट हुन्छ। चिन्तनको विधि-विशेष छ, जसलाई अगाडि नै बताई सक्नु भएको छ, यस यज्ञार्थ कर्मलाई चार भागमा बाँडियो। अब हामी कसरी सम्झौं कि हामीमा कुन गुण छ र कुन श्रेणीको छ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ-

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्।।४२।।

मनको शमन, इन्द्रियहरूको दमन, पूर्ण पवित्रता, मन, वाणी र शरीरलाई इष्टको अनुरूप तपाउनु, क्षमाभाव, मन, इन्द्रियहरू र शरीरको सर्वथा सरलता, आस्तिक बुद्धि अर्थात् एक इष्टमा सच्चा आस्था, ज्ञान अर्थात् परमात्माको जानकारीको संचार, विज्ञान अर्थात् परमात्माबाट मिल्ने निर्देशहरूको जागृति एवम् त्यसको अनुसार चल्ने क्षमता यी सबै स्वभावबाट उत्पन्न भएका ब्राह्मणहरूका कर्म हुन् अर्थात् जब स्वभावमा यी योग्यताहरू भेटिन्छ, कर्म धारावाही भएर स्वभावमा ढलोस् (मिलोस्), तब यो ब्राह्मण श्रेणीको कर्त्ता हो। तथा-

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्।।४३।।

शूरवीरता, ईश्वरीय तेज मिल्नु, धैर्य, चिन्तनमा दक्षता अर्थात् '**कर्मसु कौशलम्**'- कर्म गर्नमा दक्षता, प्रकृतिको संघर्षबाट नभाग्ने स्वभाव, दान अर्थात् सर्वस्वको समर्पण, सबै भावहरूमा स्वामीभाव अर्थात् ईश्वरभाव- यी सबै क्षत्रियको '**स्वभावजम्**'- स्वभावबाट उत्पन्न भएका कर्महरू हुन्। स्वभावमा यी योग्यताहरू पाइन्छन् भने त्यो कर्त्ता क्षत्रिय हो। अब प्रस्तुत छ वैश्य तथा शूद्रको स्वरूप-

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।।४४।।

कृषि, गो–रक्षा र व्यवसाय वैश्यका स्वभावजन्य कर्म हुन्। गोपालन नै किन? भैंसीलाई मारौं? बाख्रा नराखौं? यस्तो केही पनि होइन। सुदूर वैदिक वाङ्मयमा 'गो' शब्द अन्तःकरण एवं इन्द्रियहरूको लागि प्रचलित थियो। गो–रक्षाको अर्थ हो, इन्द्रियहरूको रक्षा। विवेक–वैराग्य–शम–दमद्वारा इन्द्रियहरू सुरक्षित हुन्छन्, काम–क्रोध–लोभ–मोहद्वारा यिनीहरू विभक्त हुन्छन्, क्षीण हुन्छन्। आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो। यो आफ्नो निजी धन हो, जुन एक पटक साथ भएपछि सधैं साथ दिन्छन्। प्रकृतिको द्वन्द्वहरूबाट उनीहरूको विस्तारै–विस्तारै संग्रह गर्नु व्यवसाय हो ('**विद्या धनम् सर्वधनप्रधानम्**'– यसलाई अर्जित गर्नु वाणिज्य हो) खेती? शरीर नै एउटा क्षेत्र हो। यसको अन्तरालमा छरेको बीउ संस्कार–रूपमा राम्रो र नराम्रोसित उम्रन्छन्। अर्जुन! बरू यस निष्काम कर्ममा बीज अर्थात् आरम्भको नाश हुँदैन। (तीमध्ये कर्मको तेस्रो श्रेणीमा कर्म अर्थात् इष्ट–चिन्तन नियत कर्म) परमतत्वको चिन्तनको जुन बीउ यस क्षेत्रमा राखिएका छन्, त्यसलाई सुरक्षित राख्दै यसमा आउने विजातीय विकारहरूको निराकरण गर्दै जानु खेती हो। '**कृषि निरावहिं चतुर किसाना। जिमि बुध तजहिं मोह मद माना।।**' **(मानस, ४/१४/८)**– यसप्रकार इन्द्रियहरूको सुरक्षा तथा प्रकृतिको द्वन्द्वहरूबाट आत्मिक सम्पत्तिलाई संग्रहीत गर्नु र यस क्षेत्रमा परमतत्वको चिन्तनको सम्वर्द्धन– यो वैश्य श्रेणीको कर्म हो।

श्रीकृष्णको अनुसार '**यज्ञशिष्टाशिनः**'– पूर्तिकालमा यज्ञ जसलाई दिन्छ, त्यो हो परात्पर ब्रह्म। त्यसको पान गर्ने सन्तजन सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त हुन्छन् र त्यसैको विस्तारै–विस्तारै चिन्तन–क्रियाबाट बीजारोपण हुन्छ। त्यसको सुरक्षा खेती हो। वैदिक शास्त्रहरूमा अन्नको अर्थ हो परमात्मा। त्यो परमात्मा नै एकमात्र अशन हो, अन्न हो। चिन्तनको पूर्तिकालमा यो आत्मा पूर्णतः तृप्त हुन्छ, फेरि कहिलै पनि अतृप्त हुँदैन, आवागमनमा आउँदैन। यस अन्नको बीउलाई जमाउँदै अगाडी बढाउनु कृषि हो।

आफूभन्दा उन्नत अवस्था भएका, प्राप्तिभएका गुरुजनको सेवा गर्नु शूद्रको स्वभावजन्य कर्म हो। शूद्रको अर्थ नीच होइन बरू अल्पज्ञ हो। निम्न

श्रेणीको साधक नै शूद्र हो। प्रवेशिका श्रेणीको त्यो साधकले परिचर्याबाट नै आरम्भ गर्नुपर्छ। विस्तारै–विस्तारै सेवाले उसको हृदयमा ती संस्कारहरूको सृजन हुनेछन् र क्रमशः हिडेर त्यो वैश्य, क्षत्रिय र ब्राह्मणसम्मको दूरी तय गरेर, वर्णहरूलाई पनि पार गरेर ब्रह्ममा प्रवेश पाउनेछ। स्वभाव परिवर्तनशील छ। स्वभावको परिवर्तनको साथ वर्ण–परिवर्तन हुन्छ। वस्तुतः यी वर्ण अति उत्तम, उत्तम, मध्यम र निष्कृष्ट चार अवस्थाहरू हुन्, कर्मपथमा चल्ने साधकको उच्च–नीच चार भऱ्याङहरू छन्; किनकि कर्म एउटै छ नियत कर्म। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– परमसिद्धिको प्राप्तिको लागि यही एउटा मात्र बाटो हो कि स्वभावमा यस्तो योग्यता छ त्यहींबाट आरम्भ गरोस्। यसलाई हेरौं–

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु।।४५।।

आ–आफ्नै स्वभावमा पाउने योग्यताको अनुसार कर्ममा लागेको मानिस '**संसिद्धिम्**'– भगवत्प्राप्तिरूपी परमसिद्धि प्राप्त गर्दछ। पछाडि पनि बताउनु भयो– यस कर्मलाई गरेर तिमी परमसिद्धि प्राप्त गर्नेछौ। कुन कर्म गरेर? अर्जुन! तिमी शास्त्र–विधिबाट निर्धारित कर्म, यथार्थ कर्म गर। अब स्वकर्म गर्ने क्षमताको अनुसार कर्ममा लागेको मानिस परमसिद्धिलाई कुन प्रकार प्राप्त गर्दछ, त्यो विधि मबाट सुन। ध्यान दिनुस्–

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।।४६।।

जुन परमात्माबाट सबै भूतहरूको उत्पत्ति भयो, जसबाट यो सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ, त्यस परमेश्वरलाई '**स्वकर्मणा**'– आफ्नो स्वभावबाट उत्पन्न भएको कर्मद्वारा अर्चन गरेर मानिस परमसिद्धिलाई प्राप्त गर्दछ। अतः परमात्माको भावना र परमात्माको सर्वांगीण अर्चन र क्रमशः चल्नु आवश्यक छ। जस्तो कि कुनै ठूलो कक्षा (श्रेणी)मा बस्छ भने सानो पनि गुमाउँछौं, ठूलो त मिल्ने छैन। अतः यस कर्मपथमा सोपानशः नै हिड्ने विधान छ। जस्तै ३/३५मा। यसैमाथि पुनः जोड (बल) दिंदै वहाँ भन्नुहुन्छ कि तपाईं अल्पज्ञ नै भए पनि त्यहींबाट आरम्भ गर्नुस्। त्यो विधि हो– परमात्मा प्रति समर्पण।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्।।४७।।

राम्रो किसिमले अनुष्ठान गरिएको अर्काको धर्मभन्दा गुणरहित भए पनि स्वधर्म परमकल्याणकारक हो। '**स्वभावनियतं**'– स्वभावले निर्धारित गरिएको कर्म गर्दै मानिस पाप अर्थात् आवागमनलाई प्राप्त गर्दैन। प्रायः साधकहरूलाई उच्चाटन हुन लाग्छ कि हामी सेवा गर्दै नै रहनेछौं, वहाँ त ध्यानस्थ हुनुहुन्छ। राम्रो गुणहरूको कारण उनको सम्मान छ। चाँडै उनीहरू नक्कल (देखासिकी) गर्न लाग्दछन्। श्रीकृष्णको अनुसार, नक्कल वा ईर्ष्याबाट केही मिल्ने छैन। आफ्नो स्वभावबाट कर्म गर्ने क्षमता अनुसार कर्म गरेर नै कोही परमसिद्धि पाउँछ, छोडेर होइन।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।।४८।।

कौन्तेय! दोषयुक्त (अल्पज्ञ अवस्थावाला छ भने सिद्ध छ कि अहिले दोषहरूको बाहुल्यता छ, यस्तो दोषयुक्त पनि) '**सहजं कर्म**'– स्वभावबाट उत्पन्न सहज कर्मलाई त्याग्नु हुँदैन; किनकि धूवाँबाट अग्निको सदृश सबै कर्म कुनै न कुनै दोषबाट आवृत्त छन्। ब्राह्मण श्रोणी नै सही, कर्म त गरिराख्नु परिरहेको छ। स्थिति नमिलेसम्म दोष विद्यमान हुन्छ, प्रकृतिका आवरण विद्यमान हुन्छ। दोषको अन्त्य त्यहाँ हुनेछ, जहाँ ब्राह्मण श्रेणीको कर्म पनि ब्रह्ममा प्रवेशसँगै विलय हुन्छ। त्यो प्राप्तिको लक्षण के हो, जहाँ कर्महरूबाट प्रयोजन रहदैन?

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति।।४९।।

सर्वत्र आसक्तिबाट रहित बुद्धिभएका, स्पृहाबाट सर्वथा रहित, जितेको अन्तःकरणवाला पुरुष '**संन्यासिनाम्**'– सर्वस्वको न्यासको अवस्थामा परम नैष्कर्म्यको सिद्धिलाई प्राप्त गर्दछ। यहाँ संन्यास र परम नैष्कर्म्य सिद्धि पर्याय हुन्। सांख्ययोगी त्यहीं पुग्दछ, जहाँ निष्काम कर्मयोगी। यो उपलब्धि दुबै मार्गीहरूको लागि समान छ। अब परम नैष्कर्म्य सिद्धि प्राप्त गरेको पुरुष

जसरी ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ, त्यसको चित्रण संक्षेपमा गर्नुहुन्छ–

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा।।५०।।

कौन्तेय! जुन ज्ञानको परानिष्ठा छ, पराकाष्ठा छ, त्यस परमसिद्धिलाई प्राप्त गरेको पुरुष ब्रह्मलाई जसरी प्राप्त गर्दछ, त्यस विधिलाई तिमी मबाट संक्षेपमा जान। अगाडीको श्लोकमा त्यही विधि बताइरहनु भएको छ, ध्यान दिनुस–

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च।।५१।।

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः।।५२।।

अर्जुन! विशेषरूपले शुद्ध बुद्धिले युक्त, एकान्त र शुभदेशको सेवन गर्नेवाला, साधनामा जति सहायक हुन्छ त्यति नै आहार गर्नेवाला, जितेको मन, वाणी र शरीरवाला, दृढ वैराग्यलाई राम्ररी प्राप्त गरेको पुरुष निरन्तर ध्यान–योगको परायण र यस्तो धारणाले युक्त अर्थात् यी सबैलाई धारण गर्ने तथा अन्तःकरणलाई वशमा गरेर शब्दादिक विषयहरूलाई त्यागेर, राग–द्वेषलाई नष्ट गरेर तथा–

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते।।५३।।

अहंकार, बल, घमण्ड, काम, क्रोध, बाहिरी वस्तुहरू र आन्तरिक चिन्तनहरूलाई त्यागेर, ममतारहित, शान्त अन्तःकरण भएको पुरुष परब्रह्मको साथ एकीभाव हुनको लागि योग्य हुन्छ। अगाडि हेरौं–

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्।।५४।।

ब्रह्मसंग एकीभाव हुने योग्यता भएको त्यो प्रसन्नचित्त पुरुष न त कुनै वस्तुको लागि शोक गर्दछ र न कसैको आकांक्षा नै गर्दछ। सबै भूतहरूमा

समभाव भएको त्यो भक्तिको पराकाष्ठामा छ। भक्ति आफ्नो परिणाम दिने स्थितिमा छ, जहाँ ब्रह्ममा प्रवेश मिल्दछ। अब–

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।।५५।।

त्यस पराभक्तिद्वारा त्यो मलाई तत्वले जान्दछ। त्यो तत्व हो के? म जस्तो र जुन प्रभाववाला छु, अजर–अमर–शाश्वत जुन अलौकिक गुणधर्मवाला छु, त्यसलाई जान्दछ र मलाई तत्त्वबाट जानेर चाँडै नै ममा प्रवेश गर्दछ। प्राप्तिकालमा त भगवान् देखिन्छ र प्राप्तिपश्चात् तत्क्षण त्यो आफ्नो आत्मस्वरूपलाई त्यस ईश्वरीय गुणधर्महरूसँग युक्त पाउँछ कि आत्मा नै अजर, अमर, शाश्वत, अव्यक्त र सनातन हो।

दोस्रो अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो– आत्मा नै सत्य हो, सनातन हो, अव्यक्त र आत्मस्वरूप हो; तर यी विभूतिहरूबाट युक्त आत्मालाई मात्र तत्वदर्शीहरूले देखे। अब त्यहाँ प्रश्न स्वभाविक थियो कि– वस्तुतः तत्वदर्शिता के हो? धेरै मानिस पाँच तत्व, पचीस तत्वको बौद्धिक गणना गर्न लाग्दछन्; तर यसमा श्रीकृष्णले यहाँ अठारौं अध्यायमा निर्णय दिनुभयो कि परमतत्व हो परमात्मा। जसले वहाँलाई जान्दछ, त्यही तत्वदर्शी हो। अब यदि तपाईंलाई त्यो तत्वको चाहना छ, परमात्म तत्वको चाहना छ, भने भजन–चिन्तन आवश्यक छ।

यहाँ श्लोक उनञ्चासबाट पचपन्नसम्म योगेश्वर श्रीकृष्णले स्पष्ट गर्नुभयो कि संन्यास मार्गमा पनि कर्म गर्नु पर्छ। वहाँले भन्नुभयो– '**संन्यासेन**'– संन्यास द्वारा (अर्थात् ज्ञानयोगद्वारा) कर्म गर्दा–गर्दै इच्छारहित, आसक्तिरहित तथा जितेको शुद्ध अन्तःकरणवाला पुरुष जुन प्रकार नैष्कर्म्यको परमसिद्धिलाई प्राप्त गर्दछ, त्यसलाई संक्षेपमा भन्नेछु। अहंकार, बल, दर्प, काम–क्रोध, मद–मोह इत्यादि प्रकृतिमा गिराउने विकारहरू जब सर्वथा शान्त हुन्छ र विवेक, वैराग्य, शम–दम, एकान्त सेवन, ध्यान इत्यादि ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने योग्यताहरू जब पूर्णतया परिपक्व हुन्छन् त्यस बेला त्यही ब्रह्मलाई जान्ने योग्य हुन्छ। त्यस योग्यताको नाम नै पराभक्ति हो, यसै योग्यताद्वारा त्यो

तत्त्वलाई जान्दछ। तत्त्व के हो? मलाई जान्दछ। भगवान् जो छ, जुन विभूतिहरूबाट युक्त छ, त्यसलाई जान्दछ र मलाई जानेर तत्क्षण ममा स्थित हुन्छ। अर्थात् ब्रह्म, तत्त्व, ईश्वर, परमात्मा र आत्मा एक अर्काका पर्याय हुन्। एउटाको जानकारीसँग यी सबैको जानकारी हुन्छ। यही परमसिद्धि, परमगति, परमधाम पनि हो।

अतः गीताको दृढ़ निश्चय छ कि संन्यास र निष्काम कर्मयोग दुबै परिस्थितिहरूमा परम नैष्कर्म्य सिद्धि पाउनको लागि नियत कर्म (चिन्तन) आवश्यक छ।

अहिलेसम्म त संन्यासीको लागि भजन–चिन्तनमा जोड (बल) दिनुभयो र अब समर्पण भनेर त्यही वार्तालाई निष्काम कर्मयोगीको लागि पनि भन्नुहुन्छ–

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्।।५६।।

ममाथि विशेषरूपले आश्रित भएको पुरुष सम्पूर्ण कर्महरूलाई सधैं गर्दै, केही पनि त्रुटी न राखेर गर्दै मेरो कृपा–प्रसादबाट शाश्वत, अविनाशी परमपदलाई प्राप्त गर्दछ। कर्म त्यही हो– नियत कर्म, यज्ञको प्रक्रिया। पूर्ण योगेश्वर सद्गुरुको आश्रित साधकले उनको कृपा–प्रसादले चाँडै पाउँछ। अतः त्यसलाई पाउनको लागि समर्पण आवश्यक छ।

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव।।५७।।

अतः अर्जुन! सम्पूर्ण कर्महरूलाई (जति तिमीबाट हुन सक्छ) मनद्वारा अर्पित गरेर, आफ्नो भरमा होइन बरू मलाई समर्पण गरेर, मेरो परायण भएर बुद्धियोग अर्थात् योगको बुद्धिको अवलम्बन गरेर निरन्तर ममाथि चित्त लगाउ। योग एउटै छ, जो सर्वथा दुःखहरूको अन्त्य गर्ने र परमतत्व परमात्मामा प्रवेश दिलाउने हो। त्यसको क्रिया पनि एउटै छ– यज्ञको प्रक्रिया, जो मन तथा इन्द्रियहरूको संयम, श्वास–प्रश्वास तथा ध्यान इत्यादिमा निर्भर छ। जसको परिणाम पनि एउटै छ– '**यान्ति ब्रह्म सनातनम्।**' यसैमाथि अगाडि भन्नुहुन्छ–

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि।।५८।।

यसप्रकार ममा निरन्तर चित्तलाई लगाउने भएर तिमी मेरो कृपाले मन र इन्द्रियहरूको सम्पूर्ण दुर्गहरूलाई अनासाय नै तर्न सफल हुनेछौ। **'इन्द्रिन्ह द्वार झरोखा नाना। तहँ तहँ सुर बैठे करि थाना।। आवत देखहि विषय बयारी। ते हठि देहिं कपाट उघारी।।' (रामचरितमानस, ७/११७/ ११)**– यी नै दुर्जय दुर्ग हुन्। मेरो कृपाले तिमी यी बाधाहरूलाई अतिक्रमण गर्नेछौ तर यदि अहंकारको कारण मेरो वचन सुनेन भने विनष्ट हुनेछौ, परमार्थबाट च्युत हुनेछौं। यस कुरालाई योगेश्वरले धेरै पटक दोहऱ्याउनुभयो; हेरौं– १६/ १८–१९ए १७/५–६। १६/२३मा उहाँ भन्नुहुन्छ– यस शास्त्रविधिलाई त्यागेर अरू विधिहरूबाट जसले भज्ने गर्छ, उनको जीवनमा न सुख हुन्छ, न शान्ति हुन्छ, न सिद्धि हुन्छ र न परमगति नै हुन्छ। त्यो सबैभन्दा बढी भ्रष्ट हुनजान्छ। यहाँ भन्नुहुन्छ– यदि अहङ्कारवश तिमी मेरो कुरा सुनेनौं भने विनष्ट हुनेछौ। अतः लोक–समृद्धि र परमश्रेय प्राप्तिको लागि सम्पूर्ण साधन–क्रमको आदिशास्त्र योगेश्वर श्रीकृष्णोक्त यही गीता हो। फेरी यसमाथि जोड (बल) दिनुहुन्छ–

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति।।५९।।

जसलाई तिमी अहंकारको आश्रय लिएर यस्तो मान्दछौ कि युद्ध गर्ने छैन, तब यो तिम्रो निश्चय मिथ्या हो; किनकि तिम्रो स्वभावले तिमीलाई बलात् (बलपूर्वक, जबर्दस्ती) युद्धमा लगाउनेछ।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत्।।६०।।

कौन्तेय! मोहवश तिमी जुन कर्म गर्ने इच्छा गर्दैनौ, त्यसलाई पनि आफ्नो स्वभावबाट उत्पन्न भएको कर्मबाट बाँधिएर परवश (विवश) भएर गर्नेछौं। प्रकृतिको सङघर्षबाट नभाग्ने तिम्रो क्षत्रिय श्रेणीको स्वभावले तिमीलाई बलपूर्वक कर्ममा लगाउनेछ। प्रश्न पूरा भयो। अब वहाँ ईश्वर कहाँ बस्नु हुन्छ?– यसमा भन्नुहुन्छ–

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया।।६१।।

अर्जुन! त्यो ईश्वर सम्पूर्ण भूत–प्राणिहरूको हृदय–देशमा निवास गर्दछ। यति नजिक छ भने मानिसहरू किन जान्दैनन्? मायारूपी यन्त्रमा आरूढ भएर सबै मानिसहरू भ्रमवश चक्कर लगाउँदै रहन्छन्, यसैले जान्दैनन्। यो यन्त्र ठूलो बाधक हो, जो पटक–पटक नश्वर कलेवरहरूमा (शरीरहरूमा) घुमाउदै रहन्छ। तब शरण कसको लिने?–

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।।६२।।

यसैले हे भारत! सम्पूर्ण भावले त्यस ईश्वरको (जो हृदय–देशमा स्थित छ) अनन्य शरणलाई प्राप्त गर। उसको कृपा–प्रसादले तिमी परमशान्ति, शाश्वत परमधामलाई प्राप्त गर्नेछौं। अतः ध्यान गर्नु छ भने हृदय–देशमा गर। यो जान्दा–जान्दै पनि मन्दिर, मस्जिद, चर्च वा अन्यत्र खोज्नु समय बरबाद गर्नु हो। हो, जानकारी नभएसम्म स्वाभाविक छ। ईश्वरको निवास–स्थान हृदय हो। भागवतको चतुःश्लोकी गीताको सारांश पनि यही हो कि हुनत म सवत्र छु, तर प्राप्त हुन्छु हृदय–देशमा ध्यान गरेपछि मात्र।

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु।।६३।।

यसप्रकार बस यति नै गोपनीयभन्दा पनि अतिगोपनीय ज्ञान मैले तिम्रो लागी भनें। यस विधिले सम्पूर्ण रूपले विचार गर, अनि तिमीलाई जस्तो इच्छा लाग्दछ त्यस्तै गर। सत्य यही हो, शोधको स्थली यही हो, प्राप्तिको स्थली पनि यही हो। तर हृदयस्थित ईश्वर देखिंदैन, यसमा उपाय बताउनु हुन्छ–

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्।।६४।।

अर्जुन! सम्पूर्ण गोपनीय भन्दा पनि अतिगोपनीय मेरो रहस्ययुक्त वचनलाई तिमी फेरी सुन। (भन्नुभएको छ, तर फेरि सुन। साधकको लागि इष्ट सधैं खडा

रहन्छ) किनकि तिमी मेरो अतिशय प्रिय छौ, यसैले यो परम हितकारक वचन म तिम्रो लागि फेरि पनि भन्नेछु। त्यो हो के?–

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे।।६५।।

अर्जुन! तिमी ममा नै अनन्य मनवाला होउ, मेरो अनन्य भक्त होउ, मेरो प्रति श्रद्धाले पूर्ण होऊ (मेरो समर्पणमा अश्रुपात् हुन लागोस्) मलाई नै नमन गर। यसो गरेमा तिमी मलाई नै प्राप्त गर्नेछौ। यो म तिम्रो लागि सत्य प्रतिज्ञा गरेर भन्छु, किनकि तिमी मेरो अत्यन्त प्रिय छौ। अगाडि बताउनु भयो कि ईश्वर हृदय–देशमा छ त्यसको शरणमा जाऊ, यहाँ भन्नुहुन्छ– मेरो शरणमा आऊ। यो अति गोपनीय रहस्ययुक्त वचन सुन कि मेरो शरणमा आऊ। वास्तवमा योगेश्वर श्रीकृष्ण के भन्न चाहनु हुन्छ? यही कि साधकको लागि सद्गुरुको शरण नितान्त आवश्यक छ। श्रीकृष्ण एक पूर्ण योगेश्वर हुनुहुन्थ्यो। अब समर्पणको विधि बताउनु हुन्छ–

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।।६६।।

सम्पूर्ण धर्महरूलाई त्यागेर (अर्थात् म ब्राह्मण श्रेणीको कर्त्ता हुँ वा शूद्र श्रेणीको, क्षत्रिय हुँ अथवा वैश्य– यस विचारलाई त्यागेर) मात्र एउटा मेरो अनन्य शरणलाई प्राप्त गर। म तिमीलाई सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त गराउने छु। तिमी शोक नगर।

यी सबै ब्राह्मण, क्षेत्रिय इत्यादि वर्णहरूको विचार नगरेर (कि यस कर्म–पथमा कुन स्तरको हुँ) जो अनन्य भावले शरणमा हुन्छ, इष्टबाहेक अरु कसैलाई देख्दैन, त्यसको क्रमशः परिवर्तन, उत्थान तथा सम्पूर्ण पापहरूबाट निवृत्ति (मोक्ष)को जिम्मेवारी त्यो इष्ट (सद्गुरु) स्वयं आफ्नो हातमा लिनुहुन्छ।

प्रत्येक महापुरुषले यही भने। शास्त्र जब लेख्नमा आउँछ, तब लाग्दछ कि यो सबैको लागि हो; तर हो वस्तुतः अधिकारीको लागि नै। अर्जुन अधिकारी थिए त्यसै उसलाई जोड (बल) दिएर भन्नुभयो। अब योगेश्वर स्वयं निर्णय दिनुहुन्छ कि यसको अधिकारी को हुन्?–

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति।।६७।।

अर्जुन! यसप्रकार तिम्रो हितको लागि भनिएको यस गीताको उपदेशलाई कुनै कालमा बिर्सेर पनि न त तपरहित मानिस प्रति भन्नु पर्छ, न भक्तिरहित प्रति भन्नु पर्छ, न सुन्ने इच्छा नभएको प्रति र जो मेरो निन्दा गर्दछ– यो दोष हो, त्यो दोष हो– यसप्रकार झूठो आलोचना गर्दछ, त्यसको प्रति पनि भन्नु हुँदैन। महापुरुष नै थिए, जसको समक्ष स्तुतिकर्त्ताहरूको साथ–साथै कतिपय निन्दक पनि रहेका होलान्। यिनीहरूलाई पनि भन्नु हुँदैन। तर प्रश्न स्वाभाविक छ कि भन्ने कसलाई? यसमा हेरौं–

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः।।६८।।

जुन मानिस मेरो पराभक्ति प्राप्त गरेर यस परम रहस्ययुक्त गीताको उपदेशलाई मेरा भक्तहरूमा भन्नेछ, जसले सुन्नेछ त्यो भक्त निःसन्देह मलाई नै प्राप्त गर्नेछ। किनकि उपदेशलाई राम्ररी सुनेर हृदयंगम गरेर त्यस अनुसार चल्नेछ तथा पार पाउनेछ। अब त्यस उपदेशकर्त्ताको लागि भन्नुहुन्छ–

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि।।६९।।

न त त्योभन्दा बढी मेरो अतिशय प्रिय कार्य गर्नेवाला मानिसहरूमा कोही छ न त्योभन्दा बढी मेरो अत्यन्त प्यारो पृथ्वीमा अर्को कोही हुनेछन्। कोबाट? जो मेरो भक्तहरूमा उपदेश भन्नेछ, उसलाई उता त्यस पथमा हिंडाउनेछ; किनकि कल्याणको यही एकमात्र स्रोत हो, राजमार्ग हो। अब हेरौं अध्ययन–

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः।।७०।।

जुन पुरुष यस धर्ममय हामी दुबैको संवादलाई '**अध्येष्यते**'– राम्ररी मनन गर्नेछ, ऊद्वारा म ज्ञान–यज्ञले पूजित हुनेछु अर्थात् यस्तो यज्ञ जसको परिणाम ज्ञान हो, जसको स्वरूप अगाडि बताइको छ, जसको तात्पर्य हो– साक्षात्कारसँग पाइने जानकारी, यस्तो मेरो निश्चित मत हो।

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्।।७१।।

जुन पुरुष श्रद्धायुक्त र ईर्ष्यारहित भएर मात्र सुन्नेछ, त्यो पनि पापहरूबाट मुक्त भएर उत्तम कर्म गर्नेहरूको श्रेष्ठ लोकहरूलाई प्राप्त हुनेछ। अर्थात् गर्न पार लागेन भने सुन्नेमात्र गर, उत्तम लोक तब पनि छ, किनकि उसले चित्तमा ती उपदेशहरूलाई ग्रहण त गर्दछ। यहाँ ६७ देखि ७१सम्म पाँच श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्णले यो बताउनुभयो कि गीताको उपदेश अनाधिकारीहरूलाई भन्नु हुँदैन; तर जो श्रद्धावान् छ त्यसलाई अवश्य भन्नुपर्छ। जसले सुन्नेछ, त्यो भक्त मलाई प्राप्त गर्दछ; किनकि अति गोपनीय कथालाई सुनेर पुरुष चल्न लाग्छ। जो भक्तहरूमा भन्नेछ, त्यो भन्दा बढी प्रिय भन्नेवाला मेरो कोही पनि छैन। जसले अध्ययन गर्नेछ, ऊद्वारा म ज्ञान-यज्ञले पूजित हुनेछु। यज्ञको परिणाम नै ज्ञान हो। जो गीताको अनुसार कर्म गर्नमा असमर्थ छ तर श्रद्धाले मात्र सुन्नेछ, उसले पनि पुण्य लोकहरूलाई प्राप्त गर्नेछ। यसप्रकार भगवान् श्रीकृष्णले यसको भन्ने, सुन्ने तथा अध्ययनको फल बताउनुभयो। प्रश्न पूरा भयो। अब अन्त्यमा वहाँ अर्जुनलाई सोध्नुहुन्छ कि केही बुझ्यौ?-

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय।।७२।।

हे पार्थ! के मेरो यो वचन तिमीले एकाग्रचित्त भएर सुन्यौ? के तिम्रो अज्ञानले उत्पन्न भएको मोह नष्ट भयो? यसमा अर्जुनले भने-

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव।।७३।।

अच्युत! तपाईंको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो। मलाई स्मृति प्राप्त भयो। (जुन रहस्यमय ज्ञानलाई मनुले स्मृति-परम्पराद्वारा चलाएको थियो, त्यसैलाई अर्जुनले प्राप्त गर्‍यो।) अब म संशयरहित भएर स्थित छु र तपाईंको आज्ञाको पालन गर्नेछु। जबकि सैन्य निरीक्षणको समय दुबै सेनाहरूमा स्वजनलाई देखेर अर्जुन व्याकुल भएका थिए, उनले निवेदन गरेको थिए कि-

गोविन्द! स्वजनलाई मारेर हामी कसरी सुखी हुन्छौ? यस्तो युद्धबाट शाश्वत कुलधर्म नष्ट हुनेछ, पिण्डोदक क्रिया लुप्त हुनेछ, वर्णसंकर उत्पन्न हुनेछन्। हामी बुझ्ने भएर पनि पाप गर्नको लागि उद्यत छौं। यसबाट बच्ने उपाय किन न गर्ने? शस्त्रधारी यी कौरव म शस्त्ररहितलाई रणभूमिमा मारुन्, यो मर्नु पनि श्रेयस्कर हो। गोविन्द! म युद्ध गर्ने छैन– भन्दै ऊ रथको पछिल्लो भागमा बसे।

यसप्रकार गीतामा अर्जुनले योगेश्वर श्रीकृष्णको समक्ष प्रश्न–परिप्रश्नहरूको शृंखला राखे। जस्तै अध्याय २/७– त्यो साधन मेरो लागि भन्नुस् जसद्वारा म परमश्रेय प्राप्त गरुँ? २/५४– स्थितप्रज्ञ महापुरुषको लक्षण के हो? ३/१– जब तपाईंको दृष्टिमा ज्ञानयोग श्रेष्ठ छ भने मलाई भयंकर कर्महरूमा किन लगाउनु हुन्छ? ३/३६– मानिस इच्छा नभए पनि कसको प्रेरणाले पापको आचरण गर्दछ? ४/४– तपाईंको जन्म त आज भयो; तर सूर्यको जन्म धेरै पुरानो छ अनि म यो कसरी मानौं कि कल्पको आदिमा यस योगलाई तपाईंले सूर्य प्रति भन्नुभएको थियो? ५/१– कहिले तपाईं संन्यासको प्रशंसा गर्नुहुन्छ भने कहिले निष्काम कर्मको। यी मध्ये निश्चय गरेर भन्नुस् जसबाट म परमश्रेय प्राप्त गरुँ? ६/३५– मन चंचल छ, फेरि शिथिल प्रयत्नवाला श्रद्धावान् पुरुष तपाइलाई प्राप्त नगरेर कुनचाहीँ दुर्गतिलाई प्राप्त हुन्छ? ८/१–२– गोविन्द! जसको तपाईले वर्णन गर्नुभयो त्यो ब्रह्म के हो? त्यो अध्यात्म के हो? अधिदेव अधिभूत के हो? यस शरीरमा अधियज्ञ के हो? त्यो कर्म के हो? अन्त्य समयमा तपाईं कुन प्रकारले जानकारीमा आउनुहुन्छ? सात प्रश्न गरे। अध्याय १०/१७मा अर्जुनले जिज्ञासा गरे कि निरन्तर चिन्तन गर्दै म कुन–कुन भावहरूद्वारा तपाईंको स्मरण गरुँ? ११/४मा उनले निवेदन गरे कि जुन विभूतिहरूलाई तपाईंले वर्णन गर्नुभयो उनीहरूलाई म प्रत्यक्ष देख्न चाहन्छु। १२/१– जो अनन्य श्रद्धाले लागेको भक्तजन राम्ररी तपाईंको उपासना गर्दछन् र दोस्रो जो अक्षर अव्यक्तको उपासना गर्दछन्– यी दुबैमा उत्तम योगवेत्ता कुन हो? १४/२१– तीनवटै गुणहरूबाट अतीत भएको पुरुष कुन लक्षणहरूले युक्त हुन्छ तथा मानिस कुन उपायले यी तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुन्छ? १७/१– जुन मानिस उपरोक्त शास्त्रविधिलाई त्यागेर तर श्रद्धायुक्त भएर यजन गर्दछन् तिनको गति कस्तो हुन्छ? १८/१– हे महाबाहो! म त्याग र

संन्यासको यथार्थ स्वरूपलाई पृथक्-पृथक् जान्न चाहन्छु।

यसप्रकार अर्जुनले प्रश्न गर्दै गयो। जो ऊ गर्न सक्दैनथे ती गोपनीय रहस्यहरूलाई भगवान्ले स्वयं दर्शाउनुभयो। यसको समाधान हुनासाथ ऊ प्रश्नहरूबाट विरत भयो र भने कि गोविन्द! अब म तपाईंको आज्ञाको पालन गर्नेछु। वस्तुतः यी प्रश्न मानव मात्रका लागि हुन्। यी सबै प्रश्नहरूको समाधान नगरी कुनै पनि साधक श्रेय-पथमा अग्रसर हुन सक्दैन। श्रेय-पथमा अग्रसर हुनको लागि सम्पूर्ण गीताको श्रवण अतिआवश्यक छ। अर्जुनको समस्या समाधान भयो। साथै योगेश्वर श्रीकृष्णको श्रीमुखबाट निःसृत (निस्केका) वाणीको उपसंहार भयो। यसमा सञ्जयले भने-

(एघारहौं अध्यायमा विराट् रूपमा दर्शन दिएर योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो कि अर्जुन! अनन्य भक्तिद्वारा म यसप्रकारले देख्न-(जस्तो तिमीले देखेका छौ) लाई तत्त्वबाट जान्न तथा प्रवेश गर्नका लागि सुलभ छु। (११/५४)। यसप्रकार दर्शन गर्नेवाला साक्षात् मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछन् र यहाँ पनि अर्जुनसँग सोध्दन्छन्- के तिम्रो मोह नष्ट भयो? अर्जुनले भने- मेरो मोह नष्ट भयो। मैले आफ्नो स्मृतिलाई प्राप्त गरिसकेकोछु। तपाईं जो भन्नुहुन्छ, त्यही गर्नेछु। दर्शनकोसाथै अर्जुनले मुक्त हुनुपर्ने थियो। वस्तुतः अर्जुनलाई जो हुनु थियो त्यो भयो; तर शास्त्र भविष्यमा आउने पीढि (सन्तान)हरूको लागि हुन्छ। त्यसको उपयोग तपाईं सबैको लागि नै छ)।

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम्।।७४।।

यसप्रकार मैले वासुदेव र महात्मा अर्जुन (अर्जुन एक महात्मा हुन्, योगी हुन्, साधक हुन्, न कि कुनै धनुर्धर जो मार्नको लागि उभिएको छ अतः महात्मा अर्जुन)को यस विलक्षण र रोमाञ्चकारी संवादलाई सुने। तपाईंमा सुन्ने क्षमता कसरी आयो? अगाडि भन्नुहुन्छ-

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम्।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम्।।७५।।

श्री व्यासजीको कृपाले वहाँले दिनुभएको दृष्टिबाट मैले यस परम गोपनीय योगलाई साक्षात् भनिरहेका स्वयं योगेश्वर श्रीकृष्णबाट सुनेको छु। सञ्जय श्रीकृष्णलाई योगेश्वर मान्दछ। जो स्वयं योगी हुन् र अर्कोलाई पनि योग प्रदान गर्ने क्षमता राख्दछ त्यो योगेश्वर हो।

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिमम‌द्भुतम्।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः।।७६।।

हे राजन्! केशव र अर्जुनको यस परम कल्याणकार र अद्‌भुत संवादलाई स्मरण गर्दै म बारम्बार हर्षित भइरहेको छु। अतः यस संवादलाई सधैं स्मरण गर्नु पर्दछ र यसै स्मृतिले प्रसन्न रहनु पर्दछ। अब उनको स्वरूप स्मरण गरेर सञ्जय भन्दछ–

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः।
विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः।।७७।।

हे राजन! हरिको (जो शुभाशुभ सबैको हरण गरेर स्वयं बाँकी रहन्छ ती हरिको) अति अद्‌भुत रूपलाई पुनः–पुनः स्मरण गरेर मेरो चित्तमा महान् आश्चर्य हुन्छ र म बारम्बार हर्षित हुन्छु। इष्टको स्वरूप पटक–पटक स्मरण गर्ने वस्तु हो। अन्त्यमा सञ्जय निर्णय दिन्छन्–

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम।।७८।।

राजन्! जहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण र धनुर्धर अर्जुन (ध्यान नै धनुष हो, इन्द्रियहरूको दृढता नै गाण्डीव हो अर्थात् स्थिरतासाथ ध्यान गर्ने महात्मा अर्जुन) हो, त्यहीं '**श्रीः**'– ऐश्वर्य, विजय– जसको पछाडि हार छैन, ईश्वरीय विभूति र चल संसारमा अचल रहने नीति हो, यस्तो मेरो मत छ।

आज त धनुर्धर अर्जुन छैन। यो नीति, विजय विभूति त अर्जुनसम्म सीमित रह्यो? यो तत्सामयिक थियो। यो त द्वापरमा नै समाप्त भयो? तर यस्तो कुरा होइन। योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि म सबैको हृदयमा निवास गर्दछु। तपाईंको हृदयमा पनि वहाँ हुनुहुन्छ। अनुराग नै अर्जुन हो। अनुराग

तपाईंको अन्तःकरणको इष्टोन्मुखी लगनको नाम हो। यदि यस्तो अनुराग तपाईंमा छ भने सधैं वास्तविक विजय हुन्छ र अचल स्थिति दिलाउने नीति पनि सधैं रहनेछ, न कि कुनै बेला थियो। जबसम्म प्राणिहरू रहनेछन्, परमात्माको निवास उसको हृदय-देशमा रहनेछ, विकल आत्मा त्यसलाई पाउनको लागि इच्छुक रहनेछ र तीमध्ये जसको पनि हृदयमा त्यसलाई पाउने अनुराग जागृत हुनेछ त्यही अर्जुनको श्रेणीको हुनेछ; किनकि अनुराग नै अर्जुन हो। अतः मानवमात्र यसको प्रत्याशी बन्न सक्दछन्।

निष्कर्ष–

यो गीताको समापन अध्याय हो। आरम्भमा अर्जुनको प्रश्न थियो कि, प्रभो ! म त्याग र संन्यासको भेद र स्वरूपलाई जान्न चाहन्छु। योगेश्वर श्रीकृष्णले यसमा प्रचलित चारवटा मतहरूको चर्चा गर्नुभयो। यीमध्ये एउटा सही पनि थियो। यसैसित मिल्दो-जुल्दो निर्णय योगेश्वर श्रीकृष्णले दिनुभयो कि यज्ञ, दान र तप कुनै कालमा त्याग्ने योग्य छैन। यी मनीषीहरूलाई पनि पवित्र गर्ने हुन्। यी तीनवटैलाई राख्दै, यिनका विरोधी विकारहरूको त्याग गर्नु नै वास्तविक त्याग हो। यो सात्विक त्याग हो। फलको इच्छासँग त्याग राजसी र मोहवश नियत कर्मको नै त्याग गर्नु तामसी त्याग हो र संन्यास त्यागको नै चरमोत्कृष्ट अवस्था हो। नियत कर्म र ध्यानजनित सुख सात्विक हो। इन्द्रिय र विषयको भोग राजसी हो र तृप्तिदायक अन्नको उत्पत्तिबाटरहित दुःखद सुख तामसी हो।

मानिस-मात्रद्वारा शास्त्रको अनुकूल अथवा प्रतिकूल कार्य हुनमा पाँच कारणहरू छन्- कर्त्ता (मन), पृथक्-पृथक् करण (जसद्वारा गरिन्छ। शुभ पार लाग्दछ भने विवेक, वैराग्य, शम, दम, करण हुन्। अशुभ पार लाग्दछ भने काम, क्रोध, राग-द्वेष इत्यादि करण हुनेछन्), विभिन्न प्रकारका इच्छाहरू- इच्छाहरू अनन्त छन्, सबै पूर्ण हुन सक्दैनन्। मात्र त्यो इच्छा पूर्ण हुन्छ जससित आधार मिल्दछ। चौथो कारण हो आधार (साधान) र पाँचौं हेतु हो- दैव (प्रारब्ध वा संस्कार)। प्रत्येक कार्य हुनुमा यही नै पाँचवटा कारणहरू हुन्, तैपनि जो कैवल्य स्वरूप परमात्मालाई कर्त्ता मान्दछ, त्यो मूढबुद्धि यथार्थ जान्दैन। अर्थात् भगवान्‌ले गर्दैन, जबकि पछाडि भनिसक्नु भएको छ

कि अर्जुन! तिमी निमित्तमात्र भएर खड़ा होऊ, कर्त्ता–धर्त्ता त म हुँ। अन्ततः ती महापुरुषको आशय के हो?

वस्तुतः प्रकृति र पुरुषको बीच एउटा आकर्षण सीमा छ। जबसम्म मानिस प्रकृतिमा क्रियाशील छ, तबसम्म माया प्रेरणा गर्दछ र जब त्यो यसभन्दा माथि उठेर इष्टमा समर्पित हुन जान्छ र त्यो इष्ट जब हृदय–देशबाट रथी हुन्छ, फेरि भगवान् गर्नुहुन्छ। यस स्तरमा अर्जुन थिए, सञ्जय पनि थिए र सबैका लागि यस (कक्षा) मा पुग्ने विधान छ। अतः यहाँ भगवान्‌ले प्रेरणा गर्नुहुन्छ। पूर्णज्ञाता महापुरुष, जान्ने विधि र ज्ञेय परमात्मा यी तीनवटैको संयोगले कर्मको प्रेरणा मिल्दछ। यसैले कुनै अनुभवी महापुरुष (सद्‌गुरु)को सान्निध्यमा सम्झने प्रयास गर्नुपर्छ।

वर्ण–व्यवस्थाको प्रश्नलाई चौथो पटक लिंदै योगेश्वर श्रीकृष्णले बताउनु भयो। इन्द्रियहरूको दमन, मनको शमन, एकाग्रता, शरीर–वाणी र मनलाई इष्टको अनुरूप तपाउनु, ईश्वरीय जानकारीको संचार, ईश्वरीय निर्देशनमा चल्ने क्षमता इत्यादि ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने योग्यता ब्राह्मण श्रेणीको कर्म हो। शौर्य, पछि नहट्‌ने स्वभाव, सबै भावहरूमा स्वामीभाव, कर्ममा प्रवृत्त हुने दक्षता क्षत्रिय श्रेणीको कर्म हो। इन्द्रियहरूको संरक्षण, आत्मिक सम्पत्तिको संवर्द्धन इत्यादि वैश्य श्रेणीको कर्म हो र परिचर्या शूद्र श्रेणीको कर्म हो। शूद्रको अर्थ हो अल्पज्ञ। अल्पज्ञ साधक जसले नियत कर्म चिन्तनमा दुई घण्टा बसेर दस मिनट पनि आफ्नो पक्षमा पाउँदैनन्। शरीर अवश्य बसेको छ, तर जुन मनलाई टिकाउनु छ, त्यो त हावासँग कुरा गर्दछ। यस्तो साधकको कल्याण कसरी हुन्छ? उसले आफूभन्दा उन्नत अवस्थाको अथवा सद्‌गुरुको सेवा गर्नु पर्दछ। विस्तार–विस्तारै त्यसमा पनि संस्कारहरूको सृजन हुनेछ, गति समात्नेछ। अतः यस अल्पज्ञको कर्म सेवाबाट नै प्रारम्भ हुनेछ। कर्म एउटै छ– नियत कर्म, चिन्तन। त्यसको कर्त्ताका चार श्रेणीहरू छन्– अति उत्तम, उत्तम, मध्यम र निकृष्ट नै ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हुन्। मानिसलाई होइन बरू गुणको माध्यमबाट कर्मलाई चार भागमा बाँडियो। गीतोक्त वर्ण यतिमै छ।

तत्वलाई स्पष्ट गर्नुहुँदै वहाँले भन्नुभयो कि– अर्जुन! त्यस परमसिद्धिको विधि बताउनेछु, जो ज्ञानको परानिष्टा हो। विवेक, वैराग्य, शम, दम, धारावाही

चिन्तन र ध्यानको प्रवृत्ति, ब्रह्ममा प्रवेश दिलाउने सम्पूर्ण योग्यताहरू जब परिपक्व हुन्छन्; काम, क्रोध, मोह, राग-द्वेष आदि प्रकृतिमा घिसारेर राख्ने प्रवृत्तिहरू जब पूर्णतया शान्त हुन्छन्, त्यस समय त्यो व्यक्ति ब्रह्मालाई जान्ने योग्य हुन्छ। त्यही योग्यताको नाम पराभक्ति हो। पराभक्तिद्वारा नै त्यो तत्वलाई जान्दछ। तत्व के हो? बताउनुभयो- म जो हुँ, जुन विभूतिहरूले युक्त छु, त्यसलाई जान्दछ अर्थात् परमात्मा जो हो। अव्यक्त, शाश्वत, अपरिवर्तनशील जुन अलौकिक गुणधर्मवाला हो, त्यसलाई जान्दछ र जानेर त्यो तत्क्षण ममा स्थित हुन्छ। अतः तत्व हो परमतत्व, न कि पाँच वा पचीस तत्व। प्राप्तिको साथ आत्मा त्यही स्वरूपमा स्थित हुन्छ, त्यही गुणधर्महरूले युक्त हुन्छन्।

ईश्वरको निवास बताउँदै योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अर्जुन! त्यो ईश्वर सम्पूर्ण भूतहरूको हृदय-देशमा निवास गर्दछ; तर मायारूपी यन्त्रमा आरुढ भएर मानिसहरू भटकी रहेका छन्, यसैले जान्दैनन्। अतः अर्जुन! तिमी हृदयमा स्थित त्यस ईश्वरको शरणमा जाऊ। यसभन्दा पनि एउटा गोपनीय रहस्य अझै छ कि सम्पूर्ण धर्महरूको चिंतालाई छोडेर तिमी मेरो शरणमा आऊ। तिमी मलाई प्राप्त गर्नेछौ। यो रहस्य अनाधिकारीसित भन्नु हुँदैन- जो भक्त होइन, त्यसलाई भन्नु हुँदैन। तर जो भक्त हो, त्यसलाई अवश्य भन्नुपर्छ। त्यससँग गोप्य राखेमा कल्याण कसरी हुनेछ? अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्णले सोध्नुभयो- अर्जुन! मैले जे जति भने, त्यसलाई तिमीले राम्ररी सुन्यौ- बुझ्यौं? तिम्रो मोह नष्ट भयो कि भएन? अर्जुनले भने- भगवन्! मेरो मोह नष्ट भयो। मैले आफ्नो स्मृति प्राप्त गरेको छु। तपाईं जे जति भन्नुहुन्छ त्यही सत्य हो, अब म त्यही गर्नेछु।

सञ्जय, जसले यी दुबैको संवाद राम्ररी सुनेको छ, आफ्नो निर्णय दिन्छ कि श्रीकृष्ण महायोगेश्वर र अर्जुन एक महात्मा हुनुहुन्छ। उनको संवाद पटक-पटक स्मरण गरेर त्यो हर्षित हुँदैछ। अतः यसको स्मरण गर्दै रहनुपर्छ। त्यो हरिको रूपलाई स्मरण गरेर लगातार हर्षित हुन्छ। अतः बारम्बार स्वरूपको स्मरण गर्दै रहनु पर्छ, ध्यान गर्दै रहनुपर्छ। जहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण हुनुहुन्छ र जहाँ महात्मा अर्जुन छ, त्यहीं श्री छ, विजय-विभूति र ध्रुवनीति पनि उहीं हो। सृष्टिको नीतिहरू आज छन् भने भोलि फेरिने छ। ध्रुव त एकमात्र परमात्मा हो

यसमा प्रवेश दिलाउने नीति ध्रुवनीति पनि त्यहीं हो। यदि श्रीकृष्ण र अर्जुनलाई द्वापरकालीन व्यक्ति–विशेष मात्रै हो भने आज न श्रीकृष्ण छ न अर्जुन! तपाईंलाई न विजय मिल्नु पर्छ न विभूति। तब त गीता तपाईंको लागि व्यर्थ छ? तर होइन। श्रीकृष्ण एक योगी हुनुहुन्थ्यो, अनुरागले पूर्ण हृदयवाला महात्मा नै अर्जुन हो। यी सधैं रहन्छन् र रहनेछन् पनि। श्रीकृष्णले आफ्नो परिचय दिनुहुँदै भन्नुभयो कि हुन त म अव्यक्त छु तर जुन भावलाई म प्राप्त छु, त्यो ईश्वर सबैको हृदय–देशमा निवास गर्दछ। त्यो सधैं छ र रहनेछ पनि। सबैलाई त्यसैको शरणमा जानुछ। शरणमा जाने ने महात्मा हो, अनुरागी हो। अनुराग नै अर्जुन हो। यसको निम्ति कुनै स्थितप्रज्ञ महापुरुषको शरणमा जानु नितान्त आवश्यक छ; किनकि त्यो नै यसको प्रेरक हो।

यस अध्यायमा संन्यासको स्वरूप स्पष्ट गरियो कि सर्वस्वको न्यास नै संन्यास हो। मात्र गेरुआ वस्त्र धारण गर्नु संन्यास होइन। जबकि यसको साथ एकान्तको सेवन गर्दै नियत कर्ममा आफ्नो शक्ति सम्झेर अथवा समर्पणको साथ सतत् प्रयत्न अपरिहार्य छ। प्राप्तिको साथ सम्पूर्ण कर्महरूको त्याग नै संन्यास हो, जुन मोक्षको पर्याय हो। यही नै संन्यासको पराकाष्ठा हो। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'संन्यासयोगो' नामाष्टादशोऽध्यायः।।१८।।

यसप्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'संन्यास योग' नामक अठारौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'संन्यासयोगो' नाम अष्टादशोऽध्यायः।।१८।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'संन्यास योग' नामक अठारौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।

उपशम

प्रायः टीकाहरूमा मानिसहरू नयाँ कुराहरू खोज्दछन्; तर वस्तुतः सत्य त सत्य हो। त्यो न नयाँ हुन्छ र न पुरानो हुन्छ। नयाँ कुराहरू त अखबारमा छापिंदै रहन्छन्, जुन चाँही नयाँ–पुराना घटनाहरू हुन्। सत्य अपरिवर्तनशील छ, भने अरू कसैले के भन्नु? यदि भन्दछ भने त्यसले पाएको छैन। प्रत्येक महापुरुष यदि हिडेर त्यो लक्ष्यसम्म पुग्यो भने उसले एउटै कुरा भन्नेछ। उसले समाजको बीचमा फाटो उत्पन्न गर्न सक्दैन। यदि गर्छ भने सिद्ध छ कि त्यसले पाएको छैन। श्रीकृष्ण पनि त्यही सत्यलाई भन्नुहुन्छ जो पूर्व मनीषिहरूले देखेका थिए, पाएका थिए र भविष्यमा हुने महापुरुषहरूले यदि पाउँछन् भने यही भन्नेछन्।

महापुरुष र उनको कार्य–प्रणाली– महापुरुष संसारमा सत्यको नाममा फैलिएको र सत्यजस्तो प्रतीत हुने कुरीतिहरूलाई शमन गरेर कल्याणको पथ प्रशस्त गरिदिन्छ। यो पथ पनि संसारमा पहिलेदेखि नै रहन्छ, तर त्यसैको समानान्तर, त्यस्तै आभास हुने अनेकौं पथ प्रचलित हुन्छन्। तीमध्ये सत्यलाई छुट्याउन अप्ठ्यारो हुन्छ कि वस्तुतः सत्य के हो। महापुरुष सत्यस्थित हुनाले त्यसमध्ये सत्यलाई चिन्दछ, त्यसलाई निश्चित गर्दछ र त्यो सत्यतिर अभिमुख हुन समाजलाई प्रेरित गर्दछ। यस्तै प्रयास रामले गर्नुभयो, महावीरले गर्नुभयो, महात्मा बुद्धले गर्नुभयो, ईसा र मुहम्मदले पनि यही गरे। साथै कबीर, गुरुनानक इत्यादि सबैले यही गरे। महापुरुष यस संसारबाट विदा भएपछि भविष्यका पीढिका मानिसहरूले उनले बताएको मार्गको अनुसरण नगरेर उनीहरूको जन्मस्थल, मृत्युस्थल र ती स्थलहरूलाई पूज्न थाल्छन् जहाँ उनीहरू गएका थिए। क्रमशः उनीहरूले त्यसको मूर्ति बनाएर पूजन थाल्छन्। यद्यपि आरम्भमा उनले उनीहरूको स्मृतिलाई नै एकत्र गर्छन्, तर कालान्तरमा भ्रममा पर्दछन् र त्यही भ्रम रुढीको रूप लिन्छ।

योगेश्वर श्रीकृष्णले पनि तत्सामयिक समाजमा सत्यको नाममा पलाएको रीति–रिवाजहरूलाई खण्डन गरेर समाजलाई प्रशस्त पथमा खडा गरीदिए।